

Qarayev Elçin Teymur oğlu
AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
“Azərbaycanın yeni tarixi” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail-elchin_garayev@mail.ru

İRƏVAN QUBERNİYASINDA PAMBIQÇILIĞIN İNKİŞAF TARİXİNDƏN (1860-1917-ci illərdə)

Açar sözlər: İrəvan, quberniya, kənd təsərrüfatı, pambıq, qiymət, ixrac, mədaxil;

Ключевые слова: Иреван, губерния, сельское хозяйство, хлопок, цена, вывоз, приход;

Key words: Iravan, province, agriculture, cotton, price, export, receipts

İrəvan quberniyasının kənd təsərrüfatında dənli bitkilərlə bərabər texniki bitkilərin əkilməsinə də xüsusi diqqət yetirilmişdi. Texniki bitkilərdən pambıq əkinçiliyi xüsusilə seçilirdi. Pambıq tarixən İrəvan bölgəsinin kənd təsərrüfatında əsas yerlərdən birini tuturdu. Yaxşı gəlir gətirdiyinə görə işğaldan əvvəl İrəvan hakimləri bu sahənin inkişafına xüsusi fikir vermişdilər. Hətta sonuncu İrəvan hakimi Hüseynqulu xan (1806-1827) pambığı öz inhisarına almışdı. Onun fərmanına əsasən, pambıqçılıqla məşğul olan sadə kəndlilər, bəylər bu məhsulu yalnız xana satmalı idilər. İrəvan xanlığında əhali hər il orta hesabla 2100 xalvar (çəki vahidi kimi 1 xalvar 450 kq) pambıq yığırdı (1, s.51; 2, s.280; 3, s.744). İrəvan özünün “qaraqoza” pambıq növü ilə məşhur olmuşdu.

Lakin işğaldan sonra da yerli əhali pambıq əkinçiliyinə xüsusi diqqət yetirmişdi. Məlumatə görə 1836-cı ildə “Erməni vilayəti”ndə (keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqları) 3000 xalvar (sahə vahidi kimi 1 xalvar 1,5 desyatin) pambıq əkilmişdi (3, s.743; 1, s.51).

İrəvan bölgəsinin işğalından XIX yüzilliyin 60-cı illərin əvvəllərinə qədər çar Rusiyası bu bölgənin pambıq əkinçiliyinə o qədər də fikir vermirdi. Rusiyanın pambıq-parça sənayesi xam pambığa olan tələbatını Avropa bazarlarına ixrac olunan yüksək keyfiyyətli Amerika pambığı ilə ödəyirdi. 1863-cü ilə qədər İrəvanda əldə olunan pambıq 60000 pud (1 pud-16 kq) yuxarı olmurdu. Rusiya fabrikantlarının İrəvan pambığına əhəmiyyət verməməsinin səbəbi bu pambığın keyfiyyətcə aşağı, pambıq kolunun qısa, əldə olunan məhsulun çirkliliyi, çiyidməzləyən yerli alətin pambığı çiyiddən pis təmizləməsi idi. Pambıq yalnız yerli əhəlinin tələbatını ödəyirdi, bu bitki çox az ixrac olunurdu. (4, s.175-176; 5, s.85). Düzdür, sabiq Qafqaz canişini knyaz Vorontsov Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda Amerika və Misir növlü pambığı yaymaq üçün cəhd göstərmişdi. İrəvan quberniyasının Ordubad qəzasında bir çox

sahibkarlar qeyd edilən pambıq növlərinin əkilməsinə başlamışdılar. Lakin bu cəhd müvəffəqiyyətsizliyə uğramışdı (4, s.176).

Lakin 1862-1863-cü illərdə Avropa bazarlarına Amerika pambığının ixracı dayandırıldı. Bu Amerikada olan vətəndaş müharibəsi ilə əlaqədar idi. Belə olduqda rus fabrikantları Cənubi Qafqaz pambığına diqqət yetirməyə başladılar. Onlar bu bölgədə pambığın inkişafına sərmayə qoymağa başladılar. Bununla əlaqədar olaraq İrəvan pambığına diqqət artırıldı. Hökumətin pambığa diqqət yetirdiyini görənlər yerli əhali əkin sahələrini genişləndirməyə başladılar. Bu məhsulun yaxşı gəlir gətirdiyini görənlər yerli əhali pambıq sahələrini buğda və digər kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkildiyi sahələrin hesabına daha da artırıdılar. Hətta məlumata görə Amerikada vətəndaş müharibəsi ilə əlaqədar olaraq yerli pambığın qiyməti bahalaşaraq, bir pudunun qiyməti 22 rubla satılmışdı (6, s.40).

Pambıq emalı texniki cəhətdən də gücləndirildi. Belə ki, hazır xam pambığı təmizləmək üçün xüsusi qurğular İrəvana gətirildi. 1856-cı ilin məlumatına görə qraf Kiselyov Nyu-Yorkdan əla növ pambıqtəmizləyən maşın sifariş etmişdi. Onu təcrübədən keçirmək üçün Tiflisə gətirilmiş və oradan da İrəvana göndərilmişdi (7, s.867). Bundan əlavə, 1868-ci il məlumatına görə İrəvan şəhəri yaxınlığında olan pambıqtəmizləyən müəssisədə su ötürücüsü ilə işləyən 30-a qədər pambığı çiyiddən təmizləyən xüsusi qurğular fəaliyyət göstərmişdi (4, s.176-177). Pambıqdan təmizlənmiş çiyidin bir hissəsi toxum kimi gələn il üçün saxlanılır, digər hissəsi isə mal-qara üçün yem kimi istifadə olunurdu (8, s.5).

1870-ci ildə yalnız İrəvan quberniyasında 23073 desyatın sahəyə pambıq əkilmiş və bu sahələrdən təmiz 276876 pud xam pambıq yığılmışdı. Həmin ilin məlumatına görə İrəvan quberniyasında ayrı-ayrı qəzalar üzrə yığılan pambıq belə idi: İrəvan qəzasında 8012, Naxçıvan qəzasında 7216, Üçmüəzzin qəzasında isə 7845 desyatın sahəyə pambıq əkilmişdi (4, s.177; 5, s.85). Məlumata görə, 1870-ci ilin payızında təmizlənmiş pambığın bir pudu 5-6 rubla, ilin sonunda isə aşağı düşərək 4-4,5 rubla satılmışdı (4, s.177).

Lakin İrəvan pambığı keyfiyyətcə zəif olduğuna görə sonrakı illərdə onun miqdarı aşağı düşmüşdü. Bundan əlavə, İrəvan pambığının miqdarının aşağı düşməsinin bir neçə səbəbi vardı: suyun çatışmaması, havaların şaxtalı keçməsi və göbələk xəstəliyinin pambığa mənfi təsir göstərməsi idi. Bu səbəblər pambıq yığımının azalmasına səbəb olurdu (9, s.6). Məsələn, 1882-ci ildə quberniyada 1870-ci illə müqayisədə dörd dəfə az 73 min pud pambıq yığılmışdı (5, s.85).

Sonrakı illərdə bu rəqəm nisbətən yüksək olmuş və pambıq satışından böyük qazanc əldə edilmişdi. 1886-cı ildə İrəvan quberniyasında 157029 pud pambıq yığılmışdı. Həmin ildə qəzalar üzrə əldə edilən pambığın miqdarı belə idi: İrəvan qəzasında 40600 pud; Naxçıvanda 10024 pud; Sürməlidə 20000 pud; Şərur-Dərələyəzdə 42000 pud; Üçmüəzzində 45000 pud (5, səh.84). Bir pud pambıq keyfiyyətindən asılı olaraq 7-10 rubla satılmışdı (4, s.176; 5, səh.85). 1887-ci ildə isə İrəvan quberniyasında pambıqdan ümumi hesabla 3-4 milyon rubl gəlir əldə edilmişdi (5, s.85).

Rusiya fabrikantlarının İrəvan quberniyasında pambıq əkinçiliyinə xüsusi diqqət yetirmələri bu sahənin inkişafında xeyli irəliləyişlərə səbəb oldu. İrəvan

pambığı haqqında səyyah X.B.Linç çox maraqlı məlumat vermişdi. XIX yüzilliyin 90-cı illərin əvvəllərində İrəvanda olan səyyah qeyd edirdi ki, quberniyada pambığa nəzarət edən, onu təmizləyən və presləyən Rusiyanın üç iri firması fəaliyyət göstərirdi. Hər il 4 milyon rubl həcmində İrəvan pambığı karvalarla Ağstafa yolu ilə Tiflisə aparılır və oradan Batum-Bakı limanları vasitəsilə Qara dəniz və Xəzər dənizləri ilə və yaxud dəmiryolla Rusiyanın sənaye mərkəzlərinə çatdırılırdı (10, s.295).

1900-cü ildə İrəvan quberniyasında əkilən 15257 desyatin pambıq sahələrindən 400000 pud xam pambıq əldə edilmişdi (11, s.12).

Lakin XX yüzilliyin əvvəllərində yerli pambıq növü keyfiyyətinə görə “amerikan” növündən geri qaldığına görə yerli əhali əsasən xarici növə daha çox üstünlük verməyə başladılar. Əsrin əvvəllərində əldə olunmuş statistik məlumatlardan görmək olar ki, yaxşı gəlir gətirdiyinə görə ayrı-ayrı qəzaların pambıq əkinçiliyində amerikan növü daha çox üstünlük təşkil etmişdi. Hətta bəzi qəzalarda yerli “qaraqoza” növü sıradan çıxmışdı. Məsələn, 1907-ci ildə İrəvan quberniyasında 24131 desyatin əkilən pambıq sahəsindən 317975 pud amerikan növü, 51597 pud isə yerli növ pambıq yığılmışdı. Həmin ildə qəzalardan yığılan pambığın miqdarı belə idi: İrəvan qəzasında 5169 desyatin sahədən 86174 pud amerikan, 10570 pud yerli növ, Sürməli qəzasında 6980 desyatin sahədən 72450 pud amerikan, 30100 pud yerli, Naxçıvan qəzasında 1945 desyatindən yalnız 36962 pud amerikan pambıq növü, Şərur-Dərələyəz qəzasında 6050 desyatin sahədən 62240 pud amerikan, 8500 pud yerli növ, Üçmüəzzin qəzasında 3987 desyatin sahədən isə 60144 pud amerikan, 2427 pud yerli növ pambıq yığılmışdı. Məlumatdan görüldüyü kimi Naxçıvan qəzasında yerli “qaraqoza” növünün əkilməsi müvəqqəti dayandırılmışdı (12, s.4-5).

1907-ci ilin əvvəllərində təmizlənmiş amerikan növ pambıq bazarlarda 10 rubldan 12 rubl 50 qəpik arasında satılmışdı. Lakin ilin sonuna yaxın aşağı düşmüşdü. Məsələn, yerli növ adlanan “qaraqoza” qeyd edilən ilin əvvəllərində 7 rubldan 11 rubl arasında satılsa da, ilin sonunda yarıbayarı aşağı düşmüşdü (12, s.5).

1908-ci ildə İrəvan quberniyasında 23.400 desyatin əkilən tarladan 48.270 pud pambıq əldə edilmişdi (13, iş.2929).

Sonrakı illərdə yerli pambıq növünün əkilməsi yavaş-yavaş azalmış, bəzi qəzalarda isə onun əkilməsi dayandırılmışdı. Belə ki, 1909-cu ildə İrəvan quberniyasında 19470,5 desyatin əkilən pambıq sahəsindən 344323 pud xam pambıq əldə edilmişdi. Əldə edilən pambığın 305037 pudu Amerikan növünə, 39386 pudu isə yerli növə məxsus olmuşdu. Qəzalar üzrə yığılan pambığın miqdarına diqqət etdikdə görmək olar ki, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında yerli pambıq növü əkilməmişdi. Məsələn, İrəvan qəzasında əkilən 5080 desyatin sahədən 107738 pud amerikan, 24038 pud təmizlənmiş yerli növ pambıq, Üçmüəzzin qəzasında 3096,5 desyatin sahədən 34306 pud amerikan, 48 pud yerli növ təmizlənmiş pambıq, Sürməli qəzasında 6990 desyatin sahələrdən 84160 pud amerikan, 15200 pud yerli, Şərur-Dərələyəz qəzasında 2370 desyatin sahədən 47400 pud amerikan, Naxçıvan qəzasında isə 1934 desyatin sahədən 30933 pud amerikan pambıq növü əldə edilmişdi (8, s.4-5).

Əgər 1908-ci ildə bir pud Amerika pambıq növü 9-10 rubla, yerli növ 7-7,5

rubla satılmışdısa, 1909-cu ildə qiymət birinci növ üzrə 14-16, ikinci növ üzrə isə 10-12,5 rubla qalxmışdı. Buna görə də yerli əhali pambıqdan əhəmiyyətli dərəcədə gəlir götürmüş və bu da onlara həm xəzinəyə, həm də digər vergiləri asanlıqla ödəməyə səbəb olmuşdu (8, s.6).

1910-cu ildə İrəvan quberniyasında 22620,5 desyatin pambıq sahələrinə 361594 pud pambıq (325854 pud amerkan növü, 35740 pud isə yerli növ) yığılmışdı. Qəzalar üzrə yığılan pambığın miqdarı belə idi: İrəvan qəzasında 5631 desyatin sahədən 115590 pud amerkan, 21100 pud yerli növ, Sürməli qəzasında 6990 desyatin sahədən 79450 pud amerkan, 139980 pud yerli pambıq növü, Naxçıvan qəzasında 2385 desyatindən yalnız 37478 pud amerkan pambıq növü, Şərur-Dərələyəz qəzasında 4280 desyatin sahədən yalnız 51360 pud amerkan növü, Üçmüəzzin qəzasında 3334,5 desyatin sahədən 41974 pud amerkan növü, 660 pud isə yerli növ pambıq yığılmışdı. Yığılan pambıqdan həmin ildə 800 min pud toxum alınmışdı. Həmin ildə bazarlarda amerkan pambıq növü 14 rubla, yerli pambıq növü isə 10-12 rubl arasında satılmışdı (14, s.4).

İldən-ilə İrəvan quberniyasında pambıq əkinçiliyi daha da genişləndirdi. Pambığın yerli əhaliyə gəlir gətirməsi bu sahənin daha da inkişafına səbəb olmuşdu. Bəzi qəzalarda hətta kreditlə ssuda götürülür və mütəxəssislər dəvət olunurdu. Sürməli qəzasının əhalisi bu sahədə xüsusilə seçilmişdi (9, s.5).

1911-ci ildə 40.400 desyatin tarladan 670000 pud pambıq əldə edilmişdi (15, iş.3840; 16, s.99).

Lakin sonrakı ildə bu rəqəm aşağı düşmüşdü. 1912-ci ilin illik hesabatında İrəvan quberniyasında 1911-ci ilə nisbətən əkin sahələri 11 faiz azalmışdı. Lakin bu ildə məhsul yenidən cücərəndə şaxta vurmasına, göbələk xəstəliyi yayılmasına və sahələr su çatışmazlığından əziyyət çəkməsinə baxmayaraq, məhsuldarlıq yüksək olmuşdu. Belə ki, 1911-ci ildə bir desyatin sahədən 18,2 pud, 1912-ci ildə isə 20,2 pud pambıq əldə edilmişdi. 1912-ci ildə İrəvan quberniyasında ümumilikdə 467652 desyatin pambıq yığılmış, onun da 426249 pudu amerkan, 41403 pudu isə yerli qaraqoza növünə məxsus olmuşdu. 1912-ci il məlumatından görünür ki, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında əhali az da olsa yerli pambıq növünü əkməmişdilər. Məsələn, İrəvan qəzasında 6092 desyatin sahəyə çiyid əkilmiş, bu sahələrdən 71205 pud təmizlənmiş amerkan pambıq növü, 23800 pud isə yerli pambıq növü, Üçmüəzzin qəzasında 4193 desyatin sahədən 65490 pud amerkan, 50 pud yerli pambıq növü, Sürməli qəzasında 6427 desyatin sahədən 210325 amerkan, 16048 pud yerli pambıq növü, Şərur-Dərələyəz qəzasında 5045 desyatin sahədən 58874 pud amerkan, 305 pud yerli pambıq növü, Naxçıvan qəzasında isə 1388 desyatin sahədən 20355 pud amerkan, 1200 pud yerli pambıq növü yığılmışdı (9, s.6).

1912-ci ildə irəvanlılar bir pud Amerika növlü pambığın bir pudunu 10-13,5 rubla, yerli pambıq növünü isə 9-11,3 rubla satmışdılar. Quberniyada pambığı presləyən 20 qurğu fəaliyyət göstərmişdi (9, s.6).

1913-cü ildə İrəvan quberniyasında yığılan xam pambığın miqdarı daha da artmışdı. Həmin il 38300 desyatin əkin sahəsindən 613500 pud pambıq yığılmışdı (13, s.70; 16, s.99).

Pambığa olan tələbat hökuməti ildən-ilə bu bitkini daha da inkişafına fikir

verməyə sövq edirdi. Müxtəlif yerlərdən təcrübə üçün pambıq növləri gətizdirilirdi. Türküstandan doqquz növdə xüsusi pambıq növü gətirilərək təcrübə sahələrində sınaqdan keçirilirdi. Üçmüəzzin və Şərur-Dərələyəz qəzalarında təcrübə sahələrində keyfiyyətli pambıq əldə etmək üçün xüsusi toxum yetişdirilmişdi. Tezliklə bu iki qəzada təcrübə sahələrində əldə edilmiş məhsul öz bəhrəsini vermişdi. Üçmüəzzin qəzasında Türküstandan gətirilmiş Kuvin pambıq növündən hər desyatından 81 pud, Yerli-kənd və Alen növləri isə hər desyatınə 58-61 pud pambıq, Şərur-Dərələyəz qəzasının Noraşen təcrübə sahəsindən isə hər desyatınə orta hesabla 90 pud məhsul əldə edilmişdi (17, s.5-6).

Lakin 1914-cü ildə havanın tez-tez dəyişməsi-pambıq əkilərkən və yığım vaxtı dayanmadan yağışların yağması, pambıq qurdlarının məhsula ziyan verməsi, bunun qarşısını almaqda yerli əhalinin aciz qalması yaxşı məhsulun əldə edilməsinə mane olmuşdu. Bu ildə İrəvan quberniyasında əkilən 24271 desyatın sahədən 496497 pud pambıq yığılmış, bunun da 472863 pudu amerikan, 23634 pudu isə yerli pambıq növünə məxsus olmuşdu. Əldə edilmiş məlumatda İrəvan şəhəri ilə birlikdə İrəvan qəzasında 6668 desyatın sahəyə əkilmiş çiyiddən 156850 pud təmizlənmiş amerikan, 10657 pud yerli pambıq növü, Üçmüəzzin qəzasında 3930 desyatın sahədən 68480 pud amerikan, 2550 pud yerli, Sürməli qəzasında 7356 desyatın sahədən 129266 pud amerikan, 4467 pud yerli, Şərur-Dərələyəz qəzasında 4798 desyatın sahədən 68687 pud amerikan, 240 pud yerli, Naxçıvan və Ordubad şəhərləri ilə birlikdə Naxçıvan qəzasında 1519 desyatın sahədən 49580 pud amerikan pambıq növü, 5720 pud isə yerli növ əldə edildiyi göstərilmişdi. Məlumatda göstərilir ki, qeyd edilən rəqəmlər heç də tam həqiqəti əks etdirmirdi. Belə ki, pambıq yığımı vaxtı-oktyabrın 15-dən başlayaraq güclü yağışların yağması, noyabrın 11-dən fasiləsiz yağın yağışların qarlı hava şəraitinə keçməsi pambıq yığımına tam mane olmuş, pambığın müəyyən hissəsi sahələrdə qalmışdı. Bu, pambığın bir hissəsi 1915-ci ilin yazında yığılmış, digər hissəsi isə tələf olmuşdu (17, s.6).

“Qafqaz təqvimi”ndə 1914-cü ildə İrəvan quberniyasında yığılan pambığın miqdarı 700000 pud göstərilmişdir (16, s.99). Ola bilsin ki, bu sonradan yığılmış pambığın bura əlavə edilməsi ilə əlaqədar idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1913-cü ilə nisbətən 1914-cü ildə pambığın əkiləndiyi sahə 1589 desyatın (7 %) artırılmış, məhsuldarlıq da keçən ilə nisbətən yüksək olmuşdu. 1913-cü ildə hər desyatından təmizlənmiş 15,8 pud pambıq, 1914-cü ildə isə 20,5 pud təmizlənmiş pambıq əldə edilmişdi. Pambıqdan isə 750 min rubl çiyid götürülmüşdü. 1914-cü ildə bir pud pambıq əvvəl 10-11 rubla, sonra isə 15-16 rubla satılmışdı (17, s.6-7).

Sonrakı illərdə İrəvan quberniyasının pambıq yığımında geriləmələr baş vermişdi. Məsələn, 1915-ci ildə İrəvan quberniyasında 35200 desyatın sahəyə pambıq əkilmiş, bu sahələrdən 382000 pud, 1916-cı ildə əkilən 30300 desyatın tarladan 450000 pud pambıq, 1917-ci ildə isə 18000 desyatın sahədən 270000 pud pambıq əldə edilmişdi (13, s.70).

Yuxarıda pambığın illər üzrə göstərilən satış qiyməti bəzi məlumatlarla müqayisədə fərqli idi. Bu məlumatlarda 1911-1915-ci illərdə İrəvan quberniyası üzrə xam pambığın satış qiyməti belə göstərilmişdir: 1911-1912-ci illərdə bir puda görə xam pambığın qiyməti 2 rubl 80 qəpikdən 4 rubl 50 qəpik; 1912-

1913-cü illərdə 3rubl 10 qəpikdən 4 rubl 50 qəpik; 1913-1914-cü illərdə 3 rubl 80 qəpikdən 4 rubl 60 qəpik (13, s. 73). 1914-1915-ci illərdə isə oktyabr ayında xam pambıq 2 rubl 50 qəpikdən 2 rubl 70 qəpiyə, təmizlənmiş pambıq 9 rubldan 10 rubla, noyabr ayında xam pambıq 3 rubldan 3 rubl 15 qəpiyə, təmizlənmiş pambıq 9 rubl 50 qəpikdən 10 rubl 50 qəpiyə, dekabr, yanvar aylarında isə xam pambıq 3 rubl 50 qəpiyə, təmizlənmiş pambıq isə 10-12 rubla satılmışdı (16, s.97). Ola bilsin ki, yuxarıda göstərilən satış qiymətindən fərqli olaraq göstərilən bu qiymətlər topdan satış qiymətləri olmuşdu. Bundan əlavə pambığın satış qiyməti alverçilərdən, möhtəkirlərdən çox asılı idi. Bəzən onların fəaliyyəti nəticəsində satılan hər xam pambığın qiyməti dünya və Rusiya bazarlarının qiymətləri ilə uyğun gəlmirdi.

İrəvan quberniyasında pambıqçılığın inkişafı pambıqtəmizləmə zavodlarının sayından çox asılı idi. Quberniya üzrə hər qəzada belə zavodlar fəaliyyət göstərmişdi. Məsələn, İrəvan qəzasında 73, bunlardan 10-u neftlə, 12-i buxarla və 51-i isə su ilə işləyən zavod mövcud olmuşdu. Digər qəzalar üzrə statistik məlumat belə idi: Naxçıvan qəzasında 44 zavod, 6-ı neftlə, 11-i buxarla, 26-ı su ilə, 1-i isə atların gücü ilə işləmişdi; Şərur-Dərələyəzdə 49 zavod, 14-ü neftlə, 35-i su ilə işləmişdi; Sürməli qəzasında 84 zavod, 57-i neftlə, 14-ü su ilə, 13-ü isə atların gücü ilə işləmişdi; Üçmüəzzində 78 zavod, 21-i neftlə, 20-i buxarla, 27-i su ilə, 10-u isə atların gücü ilə işləmişdi (13, s.74).

Beləliklə, İrəvan quberniyası Azərbaycanda pambıqçılığın inkişaf etdiyi bölgələrdən biri olmuşdu. Yaxşı gəlir gətirdiyinə görə yerli əhali onun əkilməsinə xüsusi fikir vermiş və İrəvan pambığı Rusiya pambıq-parça sənayesinin inkişafında böyük rol oynamışdı.

Ədəbiyyat

1. Обзор российских владений за Кавказом в статическом, этнографическом, топографическом, финансовом отношениях, ч.1, СПб, 1836.
2. Обзор российских владений за Кавказом в статическом, этнографическом, топографическом, финансовом отношениях, ч.IV, СПб, 1836.
3. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб, 1852, 1232 с.
4. Сборник сведений о Кавказе, т.II, под редакцией главного редактора Кавказского статистического комитета Н.Зейдлица. Тифлис, 1872.
5. Кавказский календарь на 1888 г. Тифлис, 1887.
6. Кавказский календарь на 1869 г. Тифлис, 1868.
7. АКАК, т. XI, д.832. Тифлис, 1886.
8. Обзор Эриванской губернии за 1909 год. Эриван, 1910.
9. Обзор Эриванской губернии за 1912 год. Эриван, 1913.
10. Линч Х.Ф. Б. Армения. Путевые очерки этюды. В двух томах.т.1. Тифлис, 1910.
11. Энциклопедический словарь. Т. XXXII. СПб, 1901.
12. Обзор Эриванской губернии за 1907 год. Эриван, 1908.
13. АМЕА ТІЕА, іş.2929

14. Обзор Эриванской губернии за 1910 год. Эриван, 1911.
15. АМЕА ТІЕА, іş.3840
16. Кавказский календарь на 1916 г. Тифлис, 1914
17. Обзор Эриванской губернии за 1914 год. Эриван, 1915.

Гараев Ельчин Теймур оглу

**ИЗ ИСТОРИИ ХЛОПКОВОДСТВА В ИРЕВАНСКОЙ ГУБЕРНИИ
(1860-1917 гг.)**

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена истории развития хлопководства в Иреванской губернии. Россия после завоевания этого края не уделяла вплоть до 1860-х годов внимания развитию хлопководства в Иреванской губернии. Империя удовлетворяла потребности своей промышленности за счет американского хлопка. Однако прекращение экспорта хлопка в результате гражданской войны в Америке вынудило русских фабрикантов обратить внимание на азербайджанский хлопок. В статье прослежены этапы развития хлопководства в Иреванской губернии в 1860-1917 гг. и на основе источников показаны количество собранного хлопка и цен на него.

Qarayev Elchin Teymur oğlu

**FROM THE HISTORY OF COTTON-GROWING IN
IRAVANGUBERNIA (PROVINCE) (1860-1917 years)**

SUMMARY

The article is dedicated to the development of cotton-growing in Iravan-gubernia. After the invasion, until early 1860 Russia did not pay attention to the development of cotton-growing in Iravangubernia. It met its cotton fabric industry's demand at the expense of American cotton exported to the European markets. However, with the suspension of cotton exports in connection of the civil war in the United States Russian manufacturer began to pay attention to Azerbaijan cotton. The article traced the stages of development of cotton-growing in Iravan in 1860-1917, based on the sources, the quantity of collected cotton and its sale price is shown.